

ВІДГУК

**рецензентки – докторки юридичних наук, доцентки,
професорки кафедри цивільного права та процесу
Навчально-наукового інституту права, психології та
інноваційної освіти**

Національного університету «Львівська політехніка»

Вікторії Зіновіївни Чернописької

на дисертацію

Христини Богданівни Максим

**на тему «Філософсько-правова природа категорії «агресія»»,
що подана на здобуття наукового ступеня доктора філософії
права за спеціальністю 081 «Право» (галузь знань – 08 «Право»)**

Ретельний аналіз дисертації Христини Богданівни Максим, розгляд опублікованих нею наукових праць, дозволяє нам висновувати про оригінальність, комплексність, наукову обґрунтованість та безумовну актуальність здійсненого дослідження. Обрана дисертанткою проблематика має особливу значущість для прогресивного розвитку правової науки та ефективної реалізації юридичної практики в Україні щодо феномену «агресія». Вважаємо, що окреслені авторкою завдання є максимально досягнуті, це відображено у науковій новизні дисертаційного дослідження, сформульованих авторських висновках і пропозиціях. Наукове дослідження здійснювалося на основі узвичаєного методологічного інструментарію із широким застосуванням сучасних методологічних та методичних прийомів, що позитивно вплинуло на успішне досягнення означеної мети та цілей дисертаційної розвідки.

1. Актуальність обраної теми дослідження. Внаслідок складних трансформаційних процесів та військових реалій у соціокультурному просторі України створилась ситуація, яка виступає сприятливим плацдармом розгортання агресивних життєвих стратегій пересічної особистості та певних соціальних груп. В якості чинника, що сприяв утвердженню зазначеного агресивного соціального клімату, є непрояснений характер соціокультурних трансформацій, що мають місце у нашій державі із часу набуття країною незалежності: модернізаційний

проект України носив недостатньо впорядкований характер у контексті амбівалентності (інколи полярності) політичного курсу держави; невизначеності перспектив України як учасника масштабних глобалізаційних процесів; надмірної (часом спекулятивної) акцентованості на індустріальному потенціалі держави всупереч загальносвітовій тенденції утвердження нового постіндустріального соціального порядку; суперечливий статус українського суспільства у суспільній свідомості, евристично окреслити який можна з використанням термінологічного апарату постколоніальної та інших сучасних філософсько-правових теорій тощо. Звідси, нині вкрай актуальним завданням є з'ясування сутності тих трансформаційних процесів в українському соціокультурному просторі, які виступають детермінантами змін рівня агресії у суспільстві.

З іншого боку, ми є свідками поглиблення розриву між соціальною практикою, яка носить виражений агресивний характер, та ефективністю традиційних механізмів зокрема правових упередження та мінімізації агресії у суспільстві. Традиційно вважалося, що виховний потенціал освіти здатен мінімізувати загрози утвердження агресивних світоглядних орієнтацій, проте, сучасна освіта втрачає зазначений статус, носячи кризовий характер через низьку ефективність модернізаційних кроків. Культура, що завжди вважалася одним із інструментів утвердження гуманістичного неагресивного світогляду, з одного боку, зазнає значних змін у контексті утвердження загальносвітових тенденції (некласична та постнекласична естетика тощо), а з іншого боку, має стагнаційний характер в умовах конкретного українського соціокультурного ландшафту. Все це актуалізує потребу верифікації можливостей низки соціокультурних феноменів у подоланні агресивних тенденцій, що мають місце в сучасному українському суспільстві, а евристичною методологічною основою зазначених пошуків має виступати філософія права.

Отже, проблема філософсько-правового дослідження феномену агресії у сучасній соціокультурній динаміці, є дискусійною і вимагає ретельного вивчення. Саме філософія права здатна осягнути сутність сучасних викликів, які стоять перед людством загалом та перед нашою державою зокрема, та запропонувати стратегії цивілізаційного розвитку, здатні упередити та мінімізувати прояви агресії на шляху розвитку людства у ХХІ ст. Філософія права здатна проникнути у сутність процесів, які визначають природу сучасних соціокультурних трансформацій, визначити безпосереднє місце феномену агресії в них чи концептуалізувати їх опосередкований зв'язок. Разом із цим, на філософсько-правове дослідження феномену агресії на сучасному етапі цивілізаційного розвитку, що носить ускладнений військовою агресією характер, покладаються сподівання щодо формулювання теоретичних положень праксеологічного характеру, здатних бути імплементованими у безпосередню правову практику на шляху упередження та мінімізації проявів агресії у сучасному українському суспільстві.

З огляду на вищезазначене, обрана тема дисертаційного дослідження Христини Богданівни Максим є актуальною, своєчасною та відповідає запитам сучасного соціуму і потребам правової системи, результати наукових пошуків авторки визначаються науковим й практичним характером, і відповідає спеціальності 081 Право та галузі знань – 08 Право.

Вважаємо, що дисертаційне дослідження Х. Б. Максим сприятиме правильному визначенню філософсько-правової природи категорії «агресії», безпосередньо сприятиме оптимальному виробленні належних правових механізмів й системи національного законодавства протидії та мінімізації проявів агресії, що є досить актуальним в умовах сьогодення.

2. Зв'язок з науковими програмами, планами і темами. Актуальність дисертації підкреслює її зв'язок із положеннями визначеними Угодою про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом,

Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, Конвенцією Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами, норм, визначених у «Стратегії людського розвитку», що затверджена Указом Президента України від 14 травня 2021 року; стратегічними цілями, що містяться у Розпорядженні Кабінету Міністрів України від 9 грудня 2022 року № 1155-р «Про схвалення Стратегії комунікації з питань європейської інтеграції України на період до 2026 року»; пріоритетними напрямами Стратегії розвитку Національної академії правових наук України на 2021 – 2025 рр., затвердженої постановою загальних зборів Національної академії правових наук України від 26 березня 2021 р. № 12–21; тематичними напрямами, визначених постановою Кабінету Міністрів України № 942-2011-п «Про затвердження переліку пріоритетних тематичних напрямів наукових досліджень і науково-технічних розробок на період до 2021 року» та відповідає кафедральній тематиці «Філософські та теоретичні концепції держави і права» (державний реєстраційний номер 0113U001356)

3. Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації, визначається раціональною та логічно узгодженою структурою, достовірністю, чіткістю та переконливою науковою аргументацією теоретичних положень. Цьому сприяло використання широкого спектру джерельної бази. Дисертанткою, як зазначається у рукописі дисертації, використано 342 джерел, з них – 143 іноземною мовою, у яких відображено різні аспекти проблематики, що свідчить про добросовісність авторки у досягненні визначеної мети і поставлених задач і вказує на достовірність матеріалів дисертаційного дослідження.

Методологічний ступінь обґрунтованості результатів дослідження характеризується та зумовлений наступним: в роботі з позицій методологічного плюралізму та, зокрема, методологічного інструментарію

представлено результати осмислення проблематики філософсько-правового контенту агресії та насильства, що виступає смисловим і діяльним полем, на якому може бути втілене соціально-духовне життя людини у його повноті та цілісності. Комплексно методологія складається з трьох рівнів методологіювання: філософського, загальнонаукового та спеціально-юридичного. Застосування на третьому рівні методу юридичної експертизи, юридичного моделювання, правового толерування, юридико-компаративного та методу авторського опитування дозволили провести ґрунтовне філософсько-правове дослідження.

Основні положення та структурні елементи дисертації є взаємоузгодженими та об'єднані в єдиній логічній концепції. Структура дисертаційної роботи теоретично обґрунтована й цілком окликаються із задекларованими завданнями, об'єктом та предметом дослідження, які вдало сформульовані та відповідають вимогам, які ставляться до такого роду наукових розвідок.

Науковим результатом здійсненого дослідження є розроблення концептуальних положень, що визначаються науковою новизною, мають істотну теоретичну та практичну значущість для розвитку правової науки, сприяють вирішенню доктринальної дискусії щодо необхідності та доцільності визначення філософсько-правової категорії «агресія».

Дисертаційна робота характеризується цілісністю та консеквентною послідовністю висвітлення матеріалу, складається з трьох розділів, які знаходяться у логічному взаємозв'язку і комплексно розкривають досліджувану проблематику.

Комплексність дисертаційної роботи засвідчена авторською розробкою методології дослідження категорії «агресія» (підрозділ 1.1); системним окресленням понятійно-категоріального апарату дослідження (підрозділ 1.2), визначенням проблемних аспектів доктринальних підходів до розуміння філософсько-правової природи агресії, ретельним розглядом онтологічних проявів агресії в сучасній правовій реальності (підрозділ 2.1), логічним

розкриттям анаксіології детермінантів агресивної поведінки (підрозділ 2.2), встановленням правових механізмів превенції агресивних проявів як шляху досягнення трансцендентальної конкордії (підрозділ 3.1), з'ясуванням праксіології та епістемології війни як прояву публічно-правової агресії, що безумовно сприяє ґрунтовному розкритті «агресії» як філософсько-правової категорії.

Слід звернути увагу, що комплексному дослідженню феномену агресії в умовах соціокультурних трансформацій приділено недостатньо уваги в монографічних працях та наявних наукових дослідженнях. Проблема досліджувалася лише фрагментарно галузями інших наук, і не була предметом правової науки загалом, і філософії права зокрема. Таким чином, відсутність повного комплексного дослідження теоретичних та практичних проблем феномену агресії у сучасних умовах соціокультурних трансформацій, наявність правових прогалин та колізій у нормах національного законодавства, якими врегульовуються агресивна поведінка, значною мірою обґрунтовано вирішена у науковій розвідці Х. Б. Максим. Положення наукової новизни та висновки належним чином є науково переконливі та об'єктивні, а сама дисертаційна робота є методологічно збалансованою.

Достовірність та обґрунтованість основних наукових положень дисертаційної роботи підтверджується також її апробацією на науково-практичних конференціях, круглих столах, публікаціями у наукових фахових виданнях, що входять до міжнародних наукометричних баз.

У цьому контексті слід зазначити, що робота виконана на засадах наукової етики та характеризується високою культурою наукової праці, академічною доброчесністю. Текстовий матеріал, цитати та посилання на використані джерела, оформлені у відповідності до встановлених вимог. Бібліографія дослідження є широкою, репрезентативною і достатньою з огляду досягнення поставлених завдань.

4. Достовірність та новизна висновків і рекомендацій, забезпечена сучасним методологічним інструментарієм, широким представленням наукознавчої основи роботи, належним рівнем наукового аналізу проблеми агресії як філософсько-правової категорії. Осмислення принципів сучасної юридичної методології, її підходів, методів, засобів і використання дослідницьких прийомів у даній науковій розвідці сприяло розгляду агресії не лише як простого акту порушення, але і як результату впливу комплексу факторів, які розкриваються у філософському вимірі, що є важливим для розуміння її сутності та подальшого формування стратегій протидії на основі рефлексії феномену в контексті правових принципів та соціокультурного середовища.

Достовірність наукових положень також підтверджуються коректністю постановки завдань, глибоким розумінням сутності проблем, що розглядаються у межах дисертаційної роботи.

Наукова новизна результатів дисертації полягає в тому, що дисертація є першим у правовій науці комплексним дослідженням агресії як філософсько-правової категорії. Оцінюючи наукову новизну основних положень, висновків і рекомендацій, слід відзначити, що у роботі дисертантка вирішує малодосліджені наукові та практичні завдання, розв'язання яких дозволило отримати результати теоретико-практичного характеру.

На схвалення заслуговують більшість положень наукової новизни, які виносяться на захист. Серед найважливіших результатів, що характеризуються науковою новизною і розкривають повноту та зміст дисертаційного дослідження, варто відзначити запропонований авторське розуміння категорії «агресія» шляхом його тлумачення як деструктивного, аморального виявлення волі суб'єкта, котре репрезентується в аномально-конфліктній формі, що порушує соціально-правові норми та стандарти правового порядку і соціальної гармонії й проявляється у вчиненні актів, спрямованих на завдання шкоди або погрози іншим суб'єктам, їхнім правам та інтересам.

Авторкою досить чітко визначено доктринальні наукові напрями рефлексії правової природи агресії: метаантропологічний, що розуміє це явище як енергетичний прояв, спрямований на порушення гармонії у суспільстві чи природі, і вбачає цей феномен як не лише відображення поверхневих конфліктів, але й внутрішню сутність, що пронизує всі аспекти буття; метафізичний шляхом тлумачення агресії як каталізатора для енергетичного обміну та руху до вищого духовного порядку, що спрямована на порушення гармонії; екзистенціальний, де агресія розглядається як прояв відповіді на непередбачуваність та абсурдність світу, вираження власної свободи та боротьби із складністю життя через індивідуальні та колективні реакції щодо прояву внутрішнього конфлікту, що виникає із складнощів у виборі та розбіжностей у системі цінностей індивіда; конструктивізм надає можливість розглядати агресивну поведінку як продукт індивідуальних конструкцій та соціальних взаємодій, що допомагає краще зрозуміти корені та механізми цього явища, акцентуючи на ролі мови та спілкування у формуванні соціальної реальності, оскільки вони формують стереотипи, уявлення та рольові очікування, які можуть впливати на виникнення агресивних взаємодій; натуралістичний, що дозволяють окреслити природу агресії як біологічно обумовленого явища, що зазнає аналізу у контексті природних законів та еволюційних принципів, які становлять базис для розуміння її виникнення та розвитку у живих організмах; правовий легалізм, що розглядає агресію як явище, що взаємодіє зі системою права й складається з ієрархії законів та юридичних норм.

Особливого схвалення заслуговують систематизовані дисертанткою анакліологічні детермінанти агресивної поведінки, які репрезентують фактори та цінності, які визначають та формують агресивну поведінку шляхом їх поділу на універсальні (чинники, які характерні для будь якого суспільства на різних історичних етапах розвитку реальності: соціокультурні цінності, індивідуальні моральні установки та особисті переконання, психологічні та емоційні стани, навички комунікації, соціальне оточення та

виховання) та модерністські (соціальна дезінтеграція, економічний хаос, воєнна травма, віртуальна дісоціація, культ агресії, юридичний вакуум, правоохоронна маргіналізація, інформаційний деградаціонізм).

Неабияку значущість для правової науки мають визначені авторкою чинники провокування агресії у публічно-правовій сфері (політичні суперечки, конфлікти та протистояння; соціальна нерівність; етнічні та релігійні конфлікти; недієвість нормативно-правового регулювання; економічна нестабільність; масові протести та демонстрації; територіальні суперечки; антагоністичні геополітичні інтереси) та запропоновано комплекс превенцій (формування системи гуманістичного правового регулювання, що імплементуватиме найвищі міжнародні та регіональні стандарти та реально захищатиме права, свободи та законні інтереси людини; дієвість гарантій захисту прав та свобод громадян; функціонування системи національної та міжнародної безпеки; запровадження освітніх та інформаційних кампаній, які спрямовані на усвідомлення громадянами їхніх прав та обов'язків, а також надання навичок вирішення конфліктів мирним шляхом; демократичні інститути та процедури).

Погоджуючись з основними положеннями наукової новизни представленої дисертації, слід відзначити, що вона отримана і обґрунтована за новими результатами комплексних наукових теоретичних досліджень, на основі ґрунтового аналізу чинного національного законодавства та належної емпіричної бази.

5. Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони становлять науково-теоретичний і практичний інтерес та можуть бути використані: у *науково-дослідній сфері* – можуть слугувати основою для створення нових теоретичних концепцій, які розширяють розуміння агресії у філософсько-правовому контексті та встановлюють можливості превенційних заходів щодо її подолання; у *правотворчій діяльності* – для покращення нормативно-правового поля, що регулює агресію, сприяючи удосконаленню відповідних законодавчих актів щодо домашньої агресивної

поведінки, військових конфліктів тощо; *правореалізації* – для підвищення рівня обізнаності та правосвідомості всіх правореалізуючих та правозастосовних суб'єктів стосовно правової природи, форм та проявів агресії, та аспектів боротьби з нею та вироблення юридичної та суспільної практики нульового толерування агресивним проявам; в освітній діяльності – при викладанні низки загально-теоретичних та галузевих дисциплін, з поміж яких «Філософія права», «Теорія держави і права», «Кримінальне право», «Правова конфліктологія», «Проблеми філософії права» тощо.

6. Зауваження та рекомендації до дисертації. Принципово хочу ствердити, що дисертаційне дослідження Христини Богданівни Максим вирізняється високим рівнем виконання, фаховістю викладу ділового мовлення тексту роботи, вмінням використовувати сучасний методологічний арсенал наукових пошуків, обґрунтованістю висновків і виваженістю критики, загалом – високою авторською етикою комунікації тощо. Попри те, рецензована мною дисертація, як і будь-яке ґрунтовне дослідження, особливо ж на новаторському рівні, містить положення дискусійного характеру, а також тези, що передбачають їх конкретизацію або уточнення під час прилюдного захисту. Зокрема:

1. В роботі доводиться, що забезпечити трансцендентну конкордію можливо шляхом освіти, котра виступає важливим інструментом формування свідомих, громадянсько відповідальних особистостей, здатних аналізувати, розуміти та дотримуватися правових норм. Трансцендентна конкордія, що впливає з освіти, може сприяти створенню гармонійного суспільства, де громадяни мають розвинені навички розрішення конфліктів, співпраці та глибокого взаєморозуміння. Проте розглядаючи освіту як ключовий фактор у побудові стійкого суспільства, що має здатність протистояти агресивним тенденціям необхідно було сформулювати практичні рекомендації для розвитку освітніх стратегій, спрямованих на підвищення громадянської свідомості та виховання покоління, яке дотримується високих стандартів моралі та правопорядку.

2. У дисертації досліджено екологічну агресію, визначаючи природне середовище, може суперечити традиційній системі репрезентованій у дисертації, оскільки вона включає в себе не лише приватно-правову та публічно-правову сфери, а й взаємодію людей з природою. Традиційні визначення агресії зазвичай акцентують насильство, напад або загрозу безпеці між агентами, де агентами розглядаються суспільство, людина чи держава. Однак екологічна агресія розширює це розуміння, оскільки вона враховує вплив людської діяльності на природне середовище, що може призводити до екологічних криз, забруднення, втрати біорізноманіття та інших негативних наслідків. Отже, концепція екологічної агресії виходить за межі системи, що визначена в дисертації, оскільки враховує взаємодію людей не лише між собою, але й із природою як об'єктом впливу. Це відкриває додаткові аспекти та вимагає розширення понять інтеракції та конфлікту в рамках сучасного суспільства.

6. Загальний висновок. Слід зазначити, що наведені зауваження мають безумовно дискусійний характер та жодним чином не заперечують новизни та наукової цінності дослідження, не знижують загальної позитивної оцінки дисертації. Загалом робота носить системний і завершений характер, основні положення якої достатньо повно та адекватно відображені в публікаціях у наукових фахових виданнях та анотації, характеризуються зазначеною актуальністю, новизною, теоретичною і практичною значимістю отриманих результатів, що в сукупності засвідчують внесок дисертантки в розвиток філософії права в Україні.

Дисертаційна робота на тему «Філософсько-правова природа категорії «агресія»», подана на здобуття наукового ступеня доктора філософії з галузі знань 08 Право, за спеціальністю 081 Право, відповідає вимогам Наказу Міністерства освіти і науки України № 40 від 12 січня 2017 р. «Про затвердження Вимог до оформлення дисертації» (із змінами внесеними згідно з Наказом Міністерства освіти і науки України №759 від 31 травня 2019 р.), Постанови Кабінету Міністрів України № 44 від 12 січня 2022 р.

про затвердження Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії» (зі змінами, внесеними згідно з Постановою Кабінету Міністрів України №341 від 21 березня 2022 р.).

Авторка – Христина Богданівна Максим, з врахуванням результатів публічного захисту заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філософії з галузі знань 08 Право, за спеціальністю 081 «Право».

Рецензент:

**Професорка кафедри
цивільного права та процесу
Національного університету
«Львівська Політехніка»
докторка юридичних наук, доцентка**

Вікторія ЧОРНОПИСЬКА

**Підпис засвідчує
Вчений секретар
Національного університету
«Львівська політехніка»**

Роман БРИЛИНСЬКИЙ